

Шведава З.У.

кандидат філалагічных навук

дацэнт кафедры беларускай мовы

Гомельскі дзяржаўны ўніверсітэт імя Францыска Скарыны

Рэспубліка Беларусь

РАЗВІЦЦЁ ЛІНГВАКУЛЬТУРАЛАГІЧНАЙ КАМПЕТЭНЦЫ ПРЫ ВЫВУЧЭННІ ФРАЗЕАЛОГІ

Дасягненні навукі аб мове, з аднаго боку, і ўдакладненне мэты, зместу і прынцыпаў моўнай адукацыі ў адпаведнасці з часам, зменамі, патрэбамі грамадства, з другога, кожны раз патрабуюць хуткага рэагавання, выключнай мабільнасці ў арганізацыі вучэбнага працэсу ўвогуле і навучання беларускай мове, у прыватнасці.

Сёння наша грамадства прад'яўляе асаблівае запатрабаванне да навучання ў школе, паколькі галоўным, прыарытэтным з'яўляецца падрыхтоўка інтэлектуальнай, нацыянальна свядомай асобы, грамадзяніна Рэспублікі Беларусь, ініцыятыўнага, здольнага да творчай, самастойнай працы, да пошуку і рашэння складаных пытанняў. У гэтых адносінах навучанне беларускай мове – гэта фарміраванне і развіццё ў вучняў сістэмы кампетэнцый, якая ўключае ў сябе не толькі лінгвістычную і камунікацыйную, але і культурна-моўную, гэта падрыхтоўка моўнай асобы, здольнай засвоіць і асэнсаваць культурныя здабыткі беларускага народа, паколькі менавіта мова – асноўны сродак пазнання культуры беларускага народа, а яе вывучэнне становіцца тым «культурна-гістарычным асяроддзем, якое фарміруе асобу, здольную авалодаць духоўным багаццем усяго чалавецтва, яго сукупнай культурай» [1, с. 31].

Сучаснай лінгвадыдактыкай даўно прызнана неабходнасць развіцця культурна-моўнай кампетэнцыі, сутнасць якой заключаецца ў асэнсаванні вучнямі мовы, яе адзінак як сродкаў пазнання, спасціжэння культуры народа, культурнага феномена, што замацоўвае асноўныя маральныя каштоўнасці, а таксама ва ўсведамленні вучнямі прыгажосці, выразнасці і эстэтычных магчымасцей беларускай мовы. Уключэнне лінгвакультуралагічнага кампанента ў працэс навучання мовам адбываецца на аснове выпрацаваных прынцыпаў навучання: 1) прынцып лінгвакультуралагічнай накіраванасці моўнай адукацыі; 2) прынцып міжпрадметнай і міжкультурнай арыентаванасці навучання мове; 3) прынцып адзінства моўнай і пазамоўнай лінгвакультуралагічнай інфармацыі; 4) прынцып узаемазвязанага фарміравання моўнай, маўленчай, камунікатыўнай і лінгвістычнай кампетэнцый вучняў.

Визначана нямала шляхоў і сродкаў дасягнення гэтага, але далёка не ўсе магчымасці развіцця лінгвакультуралагічнай кампетэнцыі скарыстаны.

У межах артыкула спынім увагу адносна вывучэння аднаго раздзела ў школьным курсе беларускай мовы – фразеалогіі і адпаведна засваення адной групы моўных адзінак – фразеалагізмаў, якія з'яўляюцца, з аднаго боку, «неад'емнай часткай слоўнікавага запasu вучняў» [2, с. 108], з другога боку, «праваднікамі культуры, дзякуючы якім і ажыццяўляецца ўзаемапранікненне дзвюх семіятычных сістэм – культуры і мовы» [3, с. 18]. А яшчэ фразеалагічныя адзінкі – адна з самых дзейсных крыніц і выключных сродкаў павышэння ўзроўню культурна-моўнай кампетэнцыі вучняў у школе, да якіх хочацца скіраваць увагу ўсіх, хто мае дычыненне да навучання беларускай мовы, хто цікавіцца беларускай мовай увогуле і яе фразеалогіяй, у прыватнасці. Бо засваенне, ужыванне фразеалагічных адзінак дазваляе моўнай асобе далучыцца да культуры свайго народа, ідэнтыфікаваць сябе як беларуса, ці фразеалагічныя адзінкі пры іх засваенні ўдзельнічаюць у фарміраванні індывідуальнай моўнай асобы. І гэта стала магчымым дзякуючы таму, што ў апошні час загаварылі пра ролю і месца, магчымасці і эфектыўнасць у гэтым аспекце фразеалогіі беларускай мовы, што звязана з новым этапам даследавання фразеалогіі ў лінгвакультуралагічным накірунку і тымі першымі, але плённымі яго вынікамі, у прыватнасці, рэканструкцыі фрагментаў фразеалагічнай карціны свету беларусаў, лінгвакультуралагічнаму аналізу фразеалагічных адзінак беларускай мовы [3; 4; 5].

Улік новых дасягненняў навукі аб мове, выдзяленне лінгвакультуралогіі як комплекснай дысцыпліны сінтэзаванага тыпу, якая даследуе найперш жывыя камунікатыўныя працэсы і сувязь выкарыстаных у іх моўных выражэнняў з сінхронна дзейнасным менталітэтам народа, непарыўнай сувязі важнейшых двух працэсаў навучання – адукацыі і выхавання важна як тым, хто кіруе гэтымі працэсамі, так і тым, хто з'яўляецца аб'ектам ажыццяўлення іх. Таму найбольш істотным з'яўляецца ўстанаўленне цеснай узаемасувязі мовы і культуры на лінгвадыдактычным узроўні, а дакладней – распрацоўка праблем функцыянавання сістэмы мовы ў культурным кантэксце.

Усе захады на навучанне і засваенне фразеалагічных адзінак свайго народа неабходна скіраваць яшчэ і таму, што фразеалогія ў школе паранейшаму вывучаецца амаль фрагментарна (адведзена 1-2 урокі), школьныя падручнікі па беларускай мове для 5 – 11 класаў змяшчаюць амаль адзінкавыя прыклады гэтых унікальных адзінак мовы, кантрольныя зрэзы, творчыя работы вучняў, выкананне заданняў школьных, раённых, абласных і рэспубліканскай алімпіяд і іншыя віды кантролю і выяўлення ўменняў і навыкаў выдзяляць фразеалагічныя адзінкі сярод іншых устойлівых адзінак, вызначаць іх

семантыку, устанаўліваць сістэмныя сувязі, знаходзіць эквіваленты рускай мове ці наадварот сведчаць пра нізкі ўзровень валодання фразеалагічнымі адзінкамі.

Галоўнае ў рабоце настаўніка па вывучэнні фразеалагічных адзінак – сістэматычна працаваць над гэтым багаццем мовы, прымяніць усе захады да зацікаўлення вучняў да такой працы, развіваць творчыя здольнасці вучняў у дэшыфроўцы ці «разгортванні» згорнутых тэкстаў, якімі па сутнасці з'яўляюцца фразеалагічныя адзінкі. Справа ў тым, што знаёмства вучняў з фразеалагічнымі адзінкамі павінна адбывацца спачатку ці па ходу знаёмства з такімі адзінкамі на аснове вызначэння шматлікіх прыкмет, уласцівасцей гэтых адзінак. У выніку ў вучняў фарміруюцца ўменні вызначаць і характарызаваць фразеалагічныя адзінкі як спалучэнне мінімум двух слоў (як *чарапах* 'вельмі марудна (ісці, паўзці, цягнуцца і пад.)'; *хапаць зоркі з неба* 'здзяйсняць што-н. выключнае, выдатнае'), якое мае ўстойлівы характар ва ўжыванні, сваё значэнне, якое не раўняецца суме значэнняў лексем-кампанентаў фразеалагічнай адзінкі і не выводзіцца з сумы іх семантыкі ў свабодным выкарыстанні, выяўляе экспрэсіўнасць, выражае станоўчую (радзей) ці адмоўную ацэнку.

А калі ўлічыць, што ў большасці фразеалагічныя адзінкі ўзнікаюць у выніку метафарычнага пераасэнсавання прамых спалучэнняў слоў ці ў выніку метафарызацыі ўстойлівых параўнальных зваротаў з выкарыстаннем самых розных прыёмаў, спосабаў знешняга афармлення (*ні ў кола ні ў мяла* 'няўмелы, няздатны чалавек'; *лахі пад пахі* 'схапіць з сабой свае манаткі'; *ні да рады ні да звады* – 'абыякава, раўнадушна, не выяўляючы ніякіх пачуццяў (трымацца, паводзіць сябе)' і 'раўнадушны, абыякавы'; *мудрыкі на хітрыкі* – 'супрацьдзеянне на чый-небудзь падман аналагічнымі сродкамі'; *страсці-мардасці* – 'беспарадак, самавольства, неразбярыха'; *як пятае кола ў возе* 'зусім не, ніколі не (патрэбны хто-н. каму-н.)' і інш.), то відавочным становіцца экспрэсіўнасць як адна з важных уласцівасцей фразеалагічных адзінак.

А якраз экспрэсіўнасць, ацэначнасць, эмацыянальнасць, вобраз фразеалагічнай адзінкі аказваюць мэтанакіраванае ўздзеянне на адрасата, г. зн. фразеалагічныя адзінкі пры іх ужыванні ў маўленні заўсёды скіраваны на ўздзеянне, адрасаванае другому чалавеку. Напрыклад, фразеалагічныя адзінкі *араць дарогі*; *біць язык аб зубы*; *ліць ваду*; *плесці лаці*; *таўчы ваду ў ступе* з агульнай для ўсіх семантыкай 'гаварыць' дапоўнены цэлым радам дадатковых сем, што абумоўлены абраным вобразам, экспрэсіўна-ацэначнай афарбоўкай у кожнай: *араць дарогі* – 'гаварыць ці рабіць якое-небудзь глупства'; *біць язык аб зубы* – 'дарэмна, безвынікова гаварыць з кім-небудзь'; *ліць ваду* – 'гаварыць пустое, пустасловіць'; *плесці лаці* – 'гаварыць абы-што, выдумляць'; *таўчы ваду ў ступе* – 'весці пустыя размовы, займацца балбатнёй, пустасловіць'. І

відавочным з'яўляецца тое, што яны не толькі і нават не столькі называюць маўленчае дзеянне чалавека, той працэс маўлення чалавека, колькі скіраваны на характарыстыку, выражэнне адносін, выказванне ацэнкі і ўздзеянне на таго, каму яны адрасаваны, тым, як яны гэта называюць, паколькі «значэнне ідыём заўсёды больш насычана “дэталямі”, чым значэнне слова» [6, с. 85].

Значным крокам наперад у авалодванні фразеалагічнымі адзінкамі, а галоўнае той культурнай інфармацыяй, што яны ўтрымліваюць, з'яўляецца прымяненне лінгвакультуралагічнага прачытання гэтых адзінак беларускай мовы, што дазваляе выявіць сувязь вобразнай асновы, новай семантыкі, характэрнай ацэнкі пэўнай фразеалагічнай адзінкі з эталонам, стэрэатыпам, сімвалам, што выступаюць як культурныя знакі, як сувязь паміж выражэннем станойчай і негатыўнай канатацыі і выбарам найменняў з'яў, рэчаў, прыродных аб'ектаў, спалучэнняў слоў, якія сапраўды выбіральныя і адлюстроўваюць у пэўнай ступені адметнасць светапогляду народа, бо абумоўлены найперш асэнсаваннем уласцівасцей, якасцей, дзеянняў самога чалавека і з'яў, якія акружаюць яго і якія служаць матэрыялам для сімвалічнага прыпадабнення іх розным бакам існавання чалавека і выражэння ацэнкі.

Так, напрыклад, сярод мноства фразеалагічных адзінак, аб'яднаных агульным значэннем ‘адмоўныя разумовыя здольнасці чалавека’, часта выдзяляюцца адзінкі з выкарыстаннем вобраза галавы, у прыватнасці, яе адсутнасцю як асноўнага мысліцельнага органа (*без галавы* ‘неразумны, тупаваты ці няўважлівы, рассеяны’) ці суаднясенне галавы ці чалавека на аснове метанімічнага прыёму пераносу часткі (галавы) на цэлае (чалавека) з дрэвам, пнём (*дубовая галава* ‘тупы, неразумны чалавек; тупіца’; *галава яловая* ‘бесталковы, дурны чалавек’; *пень асінавы /бярозавы* ‘тупіца, дурань, бесталковы чалавек’ і інш.), якія перадаюць стэрэатыпнае ўяўленне пра чалавека неразумнага, з поўнай адсутнасцю розуму. Выбар кампанента *галава* абумоўлены найперш тым, што за гэтай лексмай замацавана роля наймення шэрага сімвалаў, з якіх галава сімвалізуе розум, што звязана з архетыпічнай процілегласцю «верх – ніз» паводле вертыкалі чалавека і па аналогіі з будовай Сусвету, «добра – дрэнна» паводле ацэнкі і інш.

Суаднясенне з відам дрэва, яго пародай таксама не з'яўляецца выпадковым, а абавязана ўяўленню чалавека пра цвёрдасць дубовай драўніны, што асацыятыўна пераносіцца на чалавека, які не здольны ўспрымаць, разумець і пад., альбо з ведамі чалавецтва пра асіну з яе негатыўнай ацэнкай як дрэва, на якім павесіўся Юда, што прадаў за трыццаць сярэбранікаў Хрыста. А выбар кампанента *пень* у фразеалагічнай адзінцы *пень асінавы* як бы падвойвае адмоўную ацэнку такім найменнем чалавека, бо сімвалічна ўспрымаецца як тая частка, што засталася ад дрэва, не мае жыццёвай сілы, вызначаецца

трухлявасцю і паракхнёй, што асацыятыўна пераносіцца на чалавека, які не можа асэнсаваць рэчаіснасць, нават самае простае і падпадае пад асуджэнне.

Іншымі словамі, культурная памяць слова настолькі кансерватыўная, што яна даносіць да нас у складзе фразеалагізмаў рэлікты старажытных ведаў, якія паказваюць асваенне чалавекам свету, пазнанне яго праз сябе і інш. Як вынік гэтага, фразеалагізмы набываюць ролю стэрэатыпаў, эталонаў для вызначэння і характарыстыкі чалавека паводле яго разумовых здольнасцей.

Прыведзеныя прыклады ілюструюць месца і ролю культуралагічнага аналізу ФА, у выніку якога выпрацоўваецца лінгвакультуралагічная кампетэнцыя вучняў, якія не проста завучваюць ФА, а выяўляюць іх асновы ўтварэння, засвойваюць тую культурную інфармацыю, што часцей скрыта змяшчаецца ў іх, пазнаюць правілы і нормы паводзін, выпрацаваныя ў лінгвакультуралагічным соцыуме.

Літэратура

1. Зелянко В.У. Культуралагічнае развіццё асобы вучня ў сістэме моўнай адукацыі // Сучасныя падыходы да варыятыўнай моўнай і літаратурнай адукацыі : матэр. рэспубл. навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, 24 лістапада 2006 г. / пад рэд. Л.А. Мурынай, Г.М. Валочкі. Мінск : РІВШ, 2007. С. 30–33.

2. Ляшчынская В.А., Шведава З.У. Методыка выкладання беларускай мовы. Мінск : РІВШ, 2007. 252 с.

3. Ляшчынская В.А. Базавыя канцэпты фразеалагічнай карціны свету беларусаў: манаграфія . Мінск : РІВШ, 2015. 223 с.

4. Ляшчынская В.А. Фразеалагічная эмацыянальная канцэптасфера беларусаў: манаграфія. Мінск : РІВШ, 2012. 246 с.

5. Ляшчынская В.А. Канцэпты прыродных стыхій у фразеалагічнай карціне свету беларусаў: агонь, вада, зямля і паветра: манаграфія . Мінск : РІВШ, 2018. 222 с.

6. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. М. : Школа «Языки русской культуры», 1996. 288 с.